

Problematyka badawcza architektury cerkiewnej na pograniczu wschodnim Polski

Kostiantyn Pinkovskyi

<https://orcid.org/0009-0007-5797-3531>
k.pinkovskyi@pollub.pl

Jan Wrana

<https://orcid.org/0000-0002-4884-0418>
j.wrana@pollub.pl

Politechnika Lubelska

Streszczenie: Artykuł analizuje problematykę zasobu architektury cerkiewnej, jak również przedstawia metody badawcze które mogą być zastosowane przy badaniach nad obiektami w obszarze wschodniego pogranicza Polski, koncentrując się na cerkwiach prawosławnych w województwie lubelskim. Celem przedstawionych metod jest ocena ich wartości kulturowej, historycznej i społecznej oraz roli w kształtowaniu lokalnej tożsamości. Wynikiem zastosowania opisanych metod jest klasyfikacja istniejących i utraconych obiektów, ocena ich potencjału adaptacyjnego oraz propozycje ochrony zaniedbanych budowli. Wskazano na konieczność działań badawczych, takich jak digitalizacja, inwentaryzacja i analiza architektoniczna, aby uporządkować dane, wspierać dialog międzykulturowy i popularyzować regionalne dziedzictwo.

Słowa kluczowe: architektura cerkiewna, pogranicze, dziedzictwo kulturowe, digitalizacja, wielokulturowość

Wprowadzenie

Sakralne obiekty, takie jak cerkwie, od wieków analizowano pod kątem ich przynależności kulturowej, uwzględniając wartość historyczną, społeczną i duchową. Architektura *sacrum* była i jest odpowiedzią na potrzeby materialne i duchowe społeczności¹, stanowiąc jednocześnie wyraz tożsamości kulturowej. Położenie Polski na granicy Kościoła rzymskiego i kultury łacińskiej stworzyło przestrzeń do dialogu między różnymi religiami i narodami. Szczególnym przykładem jest tolerancja religijna uchwalona na sejmie konwokacyjnym w latach 1572–1573, która pozwoliła na rozwój wspólnot wyznaniowych prześladowanych w innych krajach.

Unia lubelska z 1569 roku wprowadziła równouprawnienie języków, takich jak łaciński, hebrajski, staroruski i arabski, co przyczyniło się do integracji i wymiany kulturowej. Zjawiska te znalazły swoje odzwierciedlenie w architekturze, w której pojawiły się nowe formy i detale wcześniej nieznanne w Polsce. Wschodnia architektura sakralna którą można potraktować jako miękką formę wpływu (*soft power*²), choć postrzegana przez niektóre grupy jako symbol napięć politycznych i religijnych, była również świadectwem przenikania kultur i geopolitycznego wpływu sąsiadów.

Region wschodni i południowo-wschodni Polski wyróżnia się licznymi cerkwiami, jednak ich obecny stan zachowania pozostawia wiele do życzenia. Jednym z powodów jest polityka „repolonizacji” w XIX wieku, której

¹ Anna Zawodniak i Grażyna Dębska, „Potrzeby religijno-duchowe w opiece państwowej”, 2023.

² Sylwester Woźniak i Antoni Czeluskin, „Rosyjska Cerkiew Prawosławna a Imperialna Polityka Kremla”, *Przegląd Geopolityczny* 43 (2023): 29–48.

celem była rozbiórka budowli związanych z carską architekturą³ „neostaroruską”. Cerkwie te traktowano jako symbole rusyfikacji i panowania carskiego⁴. W wyniku rewindykacji zniszczono wiele obiektów, w tym sobór na placu Saskim w Warszawie, a wiele innych pozostawiono w stanie trwałej degradacji.

Z czasem dostrzeżono jednak wartość artystyczną XIX-wiecznej architektury sakralnej, a cerkwie zaczęto postrzegać jako ważne świadectwa historyczne. Dziś uznawane są one za istotne elementy dziedzictwa kulturowego, będące swoistym „pamiętnikiem historycznym” regionu. Każda z tych budowli, niezależnie od swojej genezy, niesie unikalną opowieść o przeszłości i przemianach społecznych oraz politycznych.

W kontekście współczesnym niezwykle istotne jest przeprowadzenie działań mających na celu zachowanie tego dziedzictwa dla przyszłych pokoleń. Konieczna jest nie tylko systematyczna inwentaryzacja, digitalizacja danych i archiwaliów, lecz także wykorzystanie zaawansowanych technologii, takich jak skanowanie 3D czy modelowanie BIM, w celu dokładnego odwzorowania tych obiektów. Dzięki temu możliwe będzie nie tylko ich dokumentowanie, ale także symulacja procesów konserwatorskich oraz analiza strukturalna, co pozwoli na skuteczniejsze planowanie działań renowacyjnych. Równocześnie ważne jest podjęcie działań edukacyjnych i społecznych, które zwiększą świadomość znaczenia architektury sakralnej jako wspólnego dziedzictwa kulturowego. Warsztaty, konferencje oraz wystawy mogą stać się platformą dialogu między różnymi grupami społecznymi, budując mosty międzykulturowe i wzmacniając poczucie wspólnoty.

Ponadto warto rozważyć integrację tych obiektów z szerszym kontekstem turystyki kulturowej, co przyczyniłoby się do ich lepszego wykorzystania i ochrony. Włączenie cerkwi do szlaków turystycznych oraz promowanie ich jako miejsc spotkań międzykulturowych mogłoby nie tylko wspierać ich zachowanie, ale także pozytywnie wpłynąć na rozwój regionów, w których się znajdują.

Podjęcie tych działań pozwoli na ochronę i promocję unikalnego dziedzictwa architektury sakralnej, która, będąc świadectwem przeszłości, może stać się fundamentem dialogu i współpracy w przyszłości.

Sposób uzyskania i prowadzenia badań

Badania nad przemianami architektury cerkiewnej na wschodnim pograniczu Polski wymagają interdyscyplinarnego podejścia, łączącego różnorodne metody i analizę źródeł. Aby uwzględnić obiekty w ruinie lub nieistniejące, konieczne jest badanie zmian architektonicznych w kontekście przemian demograficznych, społecznych i politycznych, takich jak przesiedlenia ludności podczas Akcji „Wisła”. **Przegląd literatury** jako podstawowa forma badań, często daje odpowiedź na postawione pytania badawcze⁵. Aktualny i poprawnie przeprowadzony przegląd systematyczny rzetelnie podsumowuje dotychczasowy stan wiedzy i zasobów niezbędnych do rozpoczęcia prowadzenia badań. Cały proces powinien być stosowany na podstawie schematu co następuje w (Tab. 1) w której zawarto proces przeprowadzenia syntezy danych w ramach analizy literatury. Dzięki temu możliwe jest udostępnienie stroniczości wydarzenia oraz zapewnienie czytelnikom wglądu w przyjętą procedurę badawczą.⁶

Tabela 1. Etapy przeprowadzenia syntezy danych. Źródło: opracowanie własne na podstawie *Petticrew, Roberts, 2006*

1. Organizowanie pozycji literaturowych za pomocą środków technicznych w logiczne kategorie.	2. Analizowanie wyników pod kątem każdej kategorii (proces analizowania literatury).	3. Synteza dowodów i wszystkich wyników.
--	--	--

3 Anna Moroz, „Pamięć i (Nie)Pamięć: O Burzeniu Cerkwi Prawosławnych Na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w 1938 Roku”, *Politeja* 18, nr 1(70) (1 luty 2021): 19–32, <https://doi.org/10.12797/Politeja.18.2021.70.02>.

4 Paweł Dettloff, „Rosyjska architektura sakralna (cerkiewna) na ziemiach polskich w odbiorze społecznym i kontekście ochrony dziedzictwa w XIX i XX w.”, 2013.

5 Mark Petticrew i Helen Roberts, *Systematic Reviews in the Social Sciences: A Practical Guide* (Malden, MA: Blackwell Pub., 2006), <http://catdir.loc.gov/catdir/toc/ecip0512/2005011632.html>. MA: Blackwell Pub., 2006.

6 Zofia Mazur i Agnieszka Orłowska, „Jak zaplanować i przeprowadzić systematyczny przegląd literatury”, 2018, <https://repozytorium.ukw.edu.pl///handle/item/5481>.

Dodatkowo można wyodrębnić 5 form postępowania (Tab. 2). Ważnym w tej metodzie będzie również zastosowanie badań typologicznych⁷ – są to szczególna forma badań, kiedy patrzymy wstecz i próbujemy odkryć typologię rozwiązań projektowych, które były użyte w obiektach sakralnych.

Tabela 2. Procedura przeprowadzenia przeglądu. Źródło: opracowanie własne na podstawie Petticrew, Roberts, 2006

1. Planowanie, określenie celu przeglądu	2. Wyszukiwanie pełne i pozyskiwanie literatury	3. Ekstrakcja i ocena zebranych danych	4. Synteza i analiza wyników	5. Raportowanie zebranych pozycji i zgromadzenie wyników
--	---	--	------------------------------	--

Badania terenowe są kolejnym etapem w procesie prowadzenia badań jako niezbędna i najważniejsza forma analizy architektury in-situ. Zastosowanie nowoczesnych technologii, takich jak fotogrametria i skanowanie 3D pozwala na opracowanie szczegółowej dokumentacji obiektów sakralnych. Technika skanowania i fotogrametrii umożliwia nie tylko odtworzenie bryły budynku, ale i uchwycenie drobnych detali architektonicznych. Taka metoda pozwala na szybkie otrzymanie widoków elewacji wygenerowanie przekrojów budynku i przygotowanie numerycznych modeli przestrzennych⁸. Rezultatem badań będzie dokumentacja wybranych cerkwi w formie modeli 3D, obejmująca kalibrację zdjęć, dopasowanie punktów kontrolnych oraz generowanie siatek i tekstur. Powstanie cyfrowa baza danych, umożliwiająca analizę zmian architektonicznych i strukturalnych zachodzących w obiektach na przestrzeni lat.

Studium przekształceń Badania nad przekształceniami cerkwi pozwalają dostrzec, jak dynamiczny i wielowymiarowy jest proces kształtowania architektury sakralnej. Na wschodnich terenach Polski szczególną rolę odegrały wydarzenia historyczne, takie jak unia brzeska z 1596 roku, która wpłynęła na zmianę liturgii i form architektonicznych w cerkwiach greckokatolickich, czy rozbiory Polski, które doprowadziły do dominacji rosyjskiego stylu cerkiewnego w architekturze.

Równocześnie wiele cerkwi, które przetrwały działania rewindykacyjne, zaczęło podlegać spontanicznym modyfikacjom wprowadzanym przez społeczności lokalne. Przykładem mogą być drewniane cerkwie, gdzie zmieniano pokrycie dachów, malowano wnętrza w nowych kolorach lub dodawano elementy architektury zaczerpnięte z kultury zachodniej⁹, takie jak wieże zegarowe czy fasady nawiązujące do klasycyzmu.

Studium przekształceń obejmuje również analizę zmian symbolicznych – tego, jak cerkwie były postrzegane na różnych etapach historii. Obiekty te przechodziły drogę od miejsc kultu i symboli tożsamości, przez narzędzia polityki państw zaborczych, aż po współczesne świadectwa różnorodności kulturowej i religijnej regionu. W danej metodologii można wydzielić cztery ważne aspekty:

- Analiza porównawcza dokumentacji historycznej oparta na porównaniu archiwalnych zdjęć, planów i zapisów;
- Wywiady i wspomnienia lokalnej społeczności – zbieranie opowieści o zmianach w cerkwiach ich funkcjach i znaczeniu;
- Analiza stylistyczna – identyfikacja elementów architektonicznych wprowadzonych w różnych okresach historycznych
- Modelowanie komputerowe – cyfrowe rekonstrukcje pierwotnych form obiektu na podstawie zebranych danych.

7 Elżbieta Niezabitowska, *Metody i techniki badawcze w architekturze*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, t. I (Gliwice, 2014), <https://www.scribd.com/document/613590487/Metody-i-Techniki-Badawcze-w-Architekturze>.

8 Tomasz Orłowski i Magda Tunkel, „Skanowanie obiektów zabytkowych metodą fotogrametryczną na przykładzie drewnianego kościoła pw. św. Brykcyjusza w Gościńcinie”, *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach*, nr 14 (2022): 45–56, <https://doi.org/10.54264/0031>.

9 Anita Kunikowska, „Prawosławna architektura cerkiewna w guberni piotrkowskiej (1867–1914)”, 24 lipiec 2020, <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/handle/item/191421>.

Zakres i metodyka badawcza

Zakres, który obejmą badania został podzielony na dwa części:

- **terytorialny** (obejmuje obszar pogranicza wschodniego ze strony Polski, i koncentruje się głównie na województwie Lubelskim w relacjach do sąsiednich regionów). Obszar pogranicza wschodniego jest bogaty na różnorodne obiekty sakralne a w wyniku swoich dziej historycznych zawiera liczną ilość architektury cerkiewnej (Ryc. 1). Po ustaleniu granic państwa po pierwszej wojnie światowej, kiedy w strukturze młodego państwa mniejszości narodowe stanowiły 30%, władze II Rzeczypospolitej rozpoczęły proces rozwiązywanie szeregu fundamentalnych problemów związanych z integracją terytorialną i społeczną¹⁰.

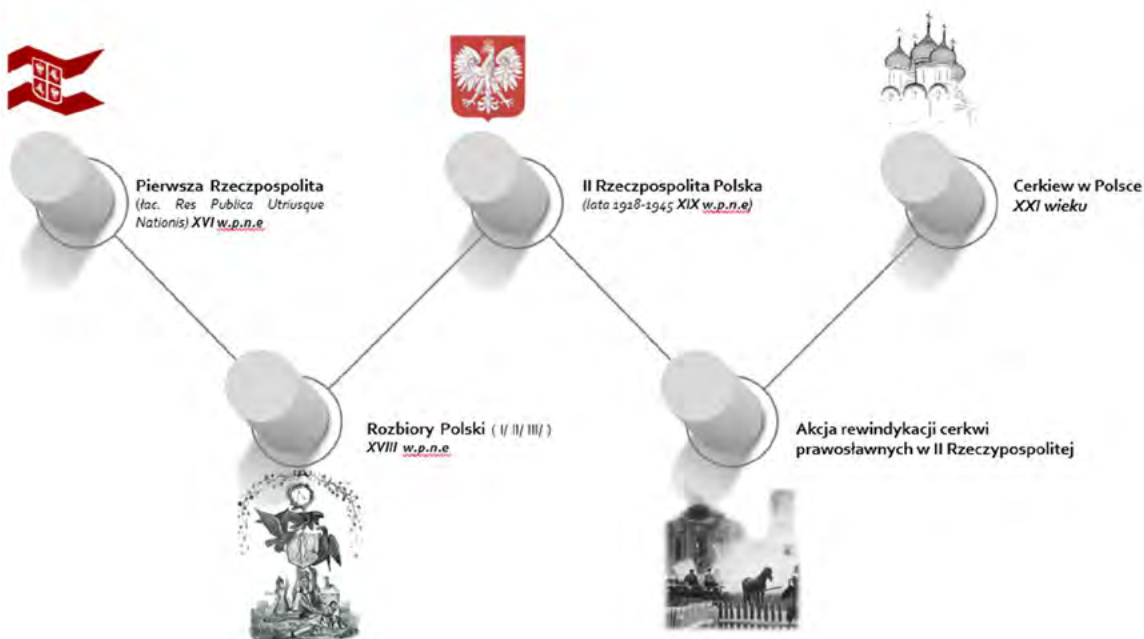
Ryc. 1. Mapa terytorialna. Źródło: opracowanie własne

- **czasowy** (zakres obejmujący okres Pierwszej Rzeczypospolitej, trzy rozbiory Polski, okres II Rzeczypospolitej w tym najważniejsze dzieje związane z architekturą cerkiewną a głównie „Akcja rewindykacji cerkwi prawosławnych oraz stan cerkwi w XIX w.) przedstawia schemat poniżej Ryc. 2. W tych kresach zachodziły największe zmiany społeczne, polityczne i wojenne w granicach nie tylko Polski, ale i państw sąsiednich. Ciągły proces zmiany granic i zacierania tożsamości miejscowej, powodował niejasną i bez porządkową politykę wobec ludzi o innej kulturze lub wyznaniu. Duży wpływ rusyfikacji ludności przez carat na terenie Polski powodował powstanie dużej ilości obiektów sakralnych o typowo ruskim wyglądem, były zastosowane tak zwane wzorniki architektoniczne które służyły ważnym źródłem rozwiązań stosowanych przy wznoszeniu cerkwi na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego¹¹. Analiza zakresu czasowego powinna obejmować wyodrębnienie poszczególnych cerkwi względem daty powstania, daty zniszczenia, daty

¹⁰ Mirosława Papierzyńska-Turek, „Uwarunkowania i skutki polityczne masowego burzenia cerkwi prawosławnych u schyłku II Rzeczypospolitej”, w *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na chełmszczyźnie i południowym podlasiu w 1938 roku – uwarunkowania, przebieg, konsekwencje*, t. IV (Chełm: Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska, Towarzystwo Ukraińskie, 2009), 360.

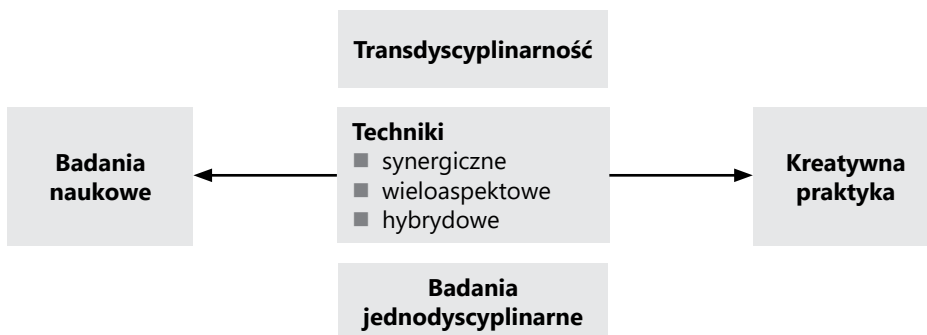
¹¹ Kunikowska, „Prawosławna architektura cerkiewna w guberni piotrkowskiej (1867–1914)”.

rewindykacji oraz daty wpisania do rejestru zabytków. Na bazie takich danych mogą powstać wykresy porównawcze przedstawiające obszary o dużym stopniu zagęszczenia architektury cerkiewnej względem okresu historycznego.

Ryc. 2. Schemat zakresu czasowego. Źródło: opracowanie własne

Metodyka badawcza skupia się na opracowaniu schematów które pomogą w klasyfikacji obiektów opartej na różnych stylach w zależności od aspektów historycznych, politycznych i kulturowych. Z uwagi na zakres problemowy architektury sakralnej na który miały wpływ również czynniki transdyscyplinarne jak np. czynniki społeczne, ekonomiczne czy polityczne, warto odnieście w takim wypadku do podejścia wieloaspektowości¹² badań i użycia technik hybrydowych (II. 2). Architektura jako dziedzina wiedzy praktycznej, wykazują konieczność uwzględnienia metod badawczych z innych dziedzin jak np. zarządzanie, kultura, historia i wiele innych.

Ryc. 3. Schemat połączenia technik badawczych przy podejściu transdyscyplinarnym. Źródło: opracowanie własne na podstawie (H. Dunin-Woyseth i F. Nilsson, 2008, s. 146)

Biorąc pod uwagę powyższe pod czas prowadzenia prac badawczych powinien być zastosowany szereg badań związanych między innymi z zastosowaniem **metod ilościowych**, dotyczących ilości badanych obiektów w obszarze województwa lubelskiego. Zastosowanie analiz statystycznych w powiązaniu z analizą archiwalną

12 Fredrik Nilsson i Halina Dunin-Woyseth, „Doctorateness in Design Disciplines. Negotiating Connoisseurship and Criticism in Practice-related Fields”, *FormAkademisk* 5, nr 2 (2012), <https://doi.org/10.7577/formakademisk.499>.

pomoże zaobserwować zjawiska, które zachodziły w dziejach społecznych, a głównie ilość wiernych, ilość mieszkańców badanego obszaru lub regionu. W procesie zastosowania metod ilościowych i jakościowych powstanie dodatkowo proces raportowania zadaniem, którego celem jest przedstawienie wyników zastosowanych technik badawczych w formie raportu, schematów lub wykresów.

Wyniki które można uzyskać na podstawie przeprowadzonych badań

W ramach badań konieczne jest stworzenie systematycznej klasyfikacji obiektów cerkiewnych, która uwzględniaby wpływ wydarzeń historycznych na ich kształt, rozwój i przekształcenia. Interdyscyplinarne podejście pozwoli przygotować plan zarządzania obiektami oraz metody ich inwentaryzacji, w tym digitalizacji, co ułatwi pozyskiwanie funduszy europejskich i samorządowych. Wyniki badań umożliwią stworzenie bazy danych cerkwi opartej na zdigitalizowanych zasobach, w tym inwentaryzacji 3D i analizach fotogrametrycznych. Głównym celem jest identyfikacja obiektów wymagających poprawy stanu technicznego lub adaptacji do nowych funkcji, szczególnie na obszarze Lubelszczyzny.

Wnioski

Architektura cerkiewna Lubelszczyzny stanowi istotny element dziedzictwa kulturowego, odzwierciedlając wielokulturowość regionu oraz wpływy różnych tradycji religijnych i politycznych. Niestety, historyczne działania, takie jak „repolonizacja” czy akcja rewindykacji cerkwi, doprowadziły do znacznej degradacji tych obiektów, osłabiając ich wartość historyczną i kulturową. Współczesne wyzwania związane z ochroną tego dziedzictwa wymagają interdyscyplinarnego podejścia, obejmującego zarówno działania konserwatorskie, jak i wykorzystanie nowoczesnych technologii, takich jak digitalizacja i inwentaryzacja 3D. Tego rodzaju inicjatywy mogą przyczynić się do lepszego zrozumienia, zachowania i popularyzacji architektury sakralnej jako ważnego elementu tożsamości regionu.

Spis literatury

- [1] Kunikowska, Anita. „Prawosławna architektura cerkiewna w guberni piotrkowskiej (1867–1914)”, 24 lipiec 2020. <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/handle/item/191421>.
- [2] Mazur, Zofia, i Agnieszka Orłowska. „Jak zaplanować i przeprowadzić systematyczny przegląd literatury”, 2018. <https://repozytorium.ukw.edu.pl/handle/item/5481>.
- [3] Moroz, Anna. „Pamięć i (Nie)Pamięć: O Burzeniu Cerkwi Prawosławnych Na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w 1938 Roku”. *Politeja* 18, nr 1(70) (1 luty 2021): 19–32. <https://doi.org/10.12797/Politeja.18.2021.70.02>.
- [4] Niezabitowska, Elżbieta. *Metody i techniki badawcze w architekturze*. Wydawnictwo Politechniki Śląskiej. T. I. Gliwice, 2014. <https://www.scribd.com/document/613590487/Metody-i-Techniki-Badawcze-w-Architekturze>.
- [5] Nilsson, Fredrik, i Halina Dunin-Woyseth. „Doctorateness in Design Disciplines. Negotiating Connoisseurship and Criticism in Practice-related Fields”. *FormAkademisk* 5, nr 2 (2012). <https://doi.org/10.7577/formakademisk.499>.
- [6] Orłowski, Tomasz, i Magda Tunkel. „Skanowanie obiektów zabytkowych metodą fotogrametryczną na przykładzie drewnianego kościoła pw. św. Brykjusza w Gościęcinie”. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach*, nr 14 (2022): 45–56. <https://doi.org/10.54264/0031>.
- [7] Papierzyńska-Turek, Mirosława. „Uwarunkowania i skutki polityczne masowego burzenia cerkwi prawosławnych schyłku II Rzeczypospolitej”. W *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na chełmszczyźnie i południowym podlasiu w 1938 roku – uwarunkowania, przebieg, konsekwencje*, IV:360. Chełm: Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska, Towarzystwo Ukraińskie, 2009.
- [8] Paweł Dettloff. „Rosyjska architektura sakralna (cerkiewna) na ziemiach polskich w odbiorze społecznym i kontekście ochrony dziedzictwa w XIX i XX w.”, 2013.
- [9] Petticrew, Mark, i Helen Roberts. *Systematic Reviews in the Social Sciences: A Practical Guide*. Malden, MA: Blackwell Pub., 2006. <http://catdir.loc.gov/catdir/toc/ecip0512/2005011632.html>.

- [10] Woźniak, Sylwester, i Antoni Czeluskin. „Rosyjska Cerkiew Prawosławna a Imperialna Polityka Kremla”. *Przegląd Geopolityczny* 43 (2023): 29–48.
- [11] Zawodniak, Anna, i Grażyna Dębska. „Potrzeby religijno-duchowe w opiece paliatywnej”, 2023.

Research issues of church architecture on the eastern borderlands of Poland

---

Abstrakt: The article analyzes the resource of church architecture and presents research methods that can be applied to the study of buildings in the eastern borderlands of Poland, focusing on Orthodox churches in the Lubusz Voivodeship. The aim of these methods is to assess their cultural, historical, and social value, as well as their role in shaping local identity. The result of applying these methods is the classification of existing and lost structures, an evaluation of their adaptive potential, and proposals for the protection of neglected buildings. The article emphasizes the need for research activities such as digitization, inventorying, and architectural analysis in order to organize data, support intercultural dialogue, and promote regional heritage.

Słowa kluczowe: Church architecture, borderlands, cultural heritage, digitization, multiculturalism

---